

Takács Bálint

A TUDATTALAN POLITIKÁJA, AVAGY A LIBIDINÁLIS GAZDASÁGTAN BÍRÁLATA

Samo Tomšič:

The Capitalist Unconscious: Marx and Lacan.
London: Verso, 2015. 166 oldal

Samo Tomšič a ljubljanoi egyetemen doktorált, ahol az itthon leginkább Slavoj Žižek neve nyomán ismert Elméleti Pszichoanalízis Társaság (*Society for Theoretical Psychoanalysis*) formálta gondolkodását. A szlovén pszichoanalitikus iskolára a kritikai elmélet, a lacani strukturalista, „posztmodern” pszichoanalízis és neomarxista filozófia metszetében művelt kultúraelméleti orientáció jellemző. A szerző jelenleg a berlini Humboldt Egyetem kutató munkatársa. A könyvben fókuszba állított Lacan kései (1968 utáni), „marxi ihletésű” szemináriumai magyarul nem elérhetőek (angolra is csak az utóbbi évtizedben fordították le), és talán kevésbé ismertek a hazai pszichológus szakma körében is. A magyarországi recepcióban leginkább Lust Iván (2009) kultúrakritikai írásaiban találkozhattunk eddig szemléletükkel (vö. „a tudattalan gyarmatosítása”). A *Kapitalista tudattalan* azonban nem elsősorban pszichoanalitikus szociálpszichológia, hanem rendkívül alapos és inspiráló filozófiai mű, mely Marx és Lacan gondolkodásának első szisztematikus összevetését adja. Eközben igen nagyfokú tájékozottságot és előzetes ismereteket feltételez az olvasó részéről, mind a nyelvfilozófia, a politikai gazdaságtan, mind pedig a lacani pszichoanalízis területén, mely itt mint a társadalmiasult (gazdasági-politikai rendszer által meghatározott) szubjektum filozófiája jelenik meg. Az írás meggyőzően mutatja be a jól ismert fogalmi analógiák (pl. a proletariátus és a tudattalan szubjektum) és az újabb értelmezések (áru és jelölő kapcsolata) logikáját, melyek nem pusztán hasonlatokként, „metaforákként” jelennek meg, hanem elméleti következményekkel járó, lényeges pontjai a pszichoanalitikus társadalomértelmezés, illetve a szociológiai irányultságú pszichoanalízis (szubjektum felfogás) rendszerének.

Tomšič könyve abból az észrevételből indul ki, hogy Lacan életművének második szakaszában a strukturalista nyelvészet (Saussure) logikáját a dialektikus materializmus és a politikai gazdaságtan bírálatának logikája (Marx) váltja fel a szubjektum szerveződésének és

intrapszichikus viszonyainak vizsgálatában. Ez a váltás egyben egy Freudhoz történő „második visszatérését” is jelez, amennyiben a szubjektum és a társas-szimbolikus mátrixának konfliktusossága, valamint a libidó és a tudattalan elaborációs folyamatok (eltolás, sűrítés) mint intrapszichés „munkaerő” kerül a lélek- és társadalomelemzés középpontjába. Althusser nyomán mind a freudi, mind a marxi elmélet „konfliktusos tudománynak” tekinthető, mely nem az antagonizmusok kibékítésére, elmosására, elnyomására törekszik egy pozitívista leírás keretein belül, hanem éppen a látható, empirikus jelenségek mögötti negativitás és az ellentmondásos viszonyok dialektikus feltárásán keresztül újítja meg a vizsgált tárgyhoz való viszonyunkat. Ebben a kontextusban nem a szubjektum pusztán leírása vagy a külvilággal szembeni alkalmazkodás mint terápiás-ökonómiai cél kerül a középpontba, hanem a tudattalan kreatív, termelékenységi kapacitása, mely a libidinális működésen (*jouissance*) keresztül valósul meg. Ez a váltás tehát a „posztmodern” pszichoanalízis egyik alapmotívumaként jelenik meg, ahol az elfojtás helyett a vágy dinamikája lesz a központi magyarázó elv. A késői kapitalizmus, mint arra már Marcuse is rámutat, nem a vágyak elfojtásán keresztül szervezi és dinamizálja a szubjektumot, hanem éppen felszabadítja, illetve kitermeli és megjeleníti a vágyfantáziákat, melyeket mint elérendő célokat mutat fel. A (poszt)modern társadalom legalapvetőbb imperatívusza a vágy (ideiglenes, illuzórikus) kielégítése a fogyasztásban, az „élvezz!” parancsolata. A boldogságra törekvés (to pursue happiness) már az amerikai alkotmányban is elidegeníthetetlen alapjogként jelenik meg az élethez és szabadsághoz való jog mellett, ahogy az modern reklámkampányokban is megjelenik („Have a Coke and smile – Coke adds life”; „The real *thing*”; „I’m lovin’ it”). Ezek a szlogenek és termékek azonban természetesen csak áru-jelölők, jelölői valamiféle hiánynak, melyet nem képesek betölteni, éppen ellenkezőleg, a hiány folytonos újratelésében játszanak szerepet. Így válik a vágy nem túl titokzatos tárgya (*objet a*) a vágy fenntartójává, újratermelőjévé (*object-cause of desire*). Ez azonban éppen a folytonos növekedési és reprodukciós kényszerben működő kapitalista termelési mód szükséglete, vágya. A kielégíthető szükségletek kultúráját a kielégíthetetlen vágy kultúrájává kell alakítani (Mazur, 1927 in: Takács, 2016)

A könyv explicit és határozott szándéka, hogy rámutasson, a lacani pszicho-politika mennyiben nem folytatása a freudo-marxista hagyománynak. Szemben azzal a bio-pszichoszociológiai messianizmussal, mely Wilhelm Reichnél vagy akár Marcusénél megjelenik, Lacan csupán a marxista és pszichoanalitikus elemzési logika hasonlóságaira szorítkozik. Ez egyben rámutat a „struktúra” fogalmának – ha úgy tetszik, metonimikus – jelentésváltozásaira is Lacan életművében (Evans, 2006). Az imaginárius pszichés (pre-ödipális) struktúrától a nyelvin (szimbolikus) át a gazdasági-társadalmi struktúráig („valós”).

Lacan gondolkodásmódbeli változásának nyilvánvaló történeti kontextusa (a ’68-as események) mellett a könyv hangsúlyozza, milyen elméleti szükségszerűségek és problémák vezettek e fejleményekhez, különösen a nyelvi strukturalizmus korlátai tekintetében.

Az első részében az elméleti összefüggések ismertetésére helyeződik a hangsúly, melyek a lacani gondolat fejlődésének megértéséhez szükségesek. Eközben a saussure-i strukturalizmus és a politikai gazdaságtan, különösen e kettő mint érték-elmélet és érték-nyelv párhuzamai válnak fő motívummá. Szó, hang és áru mint kettős természetű jelölő, mely egyszerre reprezentál valamit és fed el egy hiányt, áll valami helyett – ebből az analógiából bomlik ki a gazdasági viszonyok (az áru-nyelv) mintájára kitermelt tudattalan struktúra. A proletariátus helyzete és az osztályharc mint elfojtott negativitás vannak jelen a társadalmi szerkezetben. A kapitalizmus áru-nyelve mint cenzor működik ebben a helyzetben, és „tudatát”, a liberális ideológiát mint abszolút pozitívítást mutatja fel. A törés, a tünet a munkaerő-piac egyenlőtlenségeiben mutatkozik meg, ahol a termelőerőket birtokló kapitalista megvásárolja a munkás idejét és munkaerejét, ám nem kompenzálja azért a többlet-értékért, amit az megtermel, és ami így mint profit a tőke folytonos gyarapodását szolgálja. „A pénz pénz fial”, mint a tőkés vitalista fantáziája jelenik meg egy negativitás nélküli rendszerről.

„A tőke dinamikája és alkalmazkodóképessége – kapacitása, hogy misztifikáljon, eltorzítson és elnyomjon társadalmi antagonizmusokat, asszimilálja a szimptomatikus vagy felforgató identitásokat, stb. – meggyőzően mutatja, hogy a toke mint negativitás nélküli élet értelmezendő, pontosabban a kapitalizmus hatékonysága és logikája egy ilyen élet, szubjektivitás és társadalom fantáziája által muködtethető. [...] Ha felidézük Marx négy alapvető fogalmát a gazdasági liberalizmusról – szabadság, egyenlőség, tulajdon és önérdék – megint csak a negativitás nélküli szubjektum és társadalom fantáziájával találkozunk. Konkrétan az osztályharc hiányával, ezen elsőrendű marxi fogalommal, mely áthatja a társadalmat és a szubjektumot.” (10. o., saját ford.)

A liberális ideológia ezért történelemellenes (lásd a „történelem vége” tézist), hiszen alapvetően tagadja a társadalmi és gazdasági antagonizmusok létezését, melyek szerinte az önérdék és az önszabályozó szabad piac működésében feloldódnak/megszűnnek, így nincs és nem is lehetséges továbblépés ebből az állapotból. Erre vonatkozik Frederic Jameson elhíresült doxája, miszerint könnyebb elképzelni a világ végét, mint a kapitalizmus végét.

A könyv második fele általánosabb problémákat feszeget: világnézet (*Weltanschauung*), tudomány és ideológia kérdéseit, illetve a kapitalista termelési mód mint Nagy Másik és a tudattalan pszichés mechanizmusok összefüggéseit. Rendkívül érdekes a Freud világnézet-tanulmányáról szóló fejtegetés (2. fejezet: 53-64.), melyben újra felvetődik a kérdés, mennyiben világnézet a pszichoanalízis (vagy éppen a marxizmus). A legközismertebb lacani tézis mellett a tudattalan nyelvszerű szerveződéséről, a 2. fejezettől egyre nagyobb hangsúly helyeződik a tudattalan mint *politika* és mint *történelem* koncepciójára.

Freud tudattalan-fogalma is dinamikus, történeti képződmény (még ha maga a tudattalan nem ismeri is az időt), melyen belül a konfliktusok is állandóan mozgásban vannak. Tomšič a Róma-hasonlatot említi, melyben a jelenben látható város romos, fragmentált felszíne alatt az Örök Város tudattalan hologramja található. De struktúra és történetiség

egysége elgondolható a Varázsnotez mintájára is: az újabb tartalmak (és törlések) nem semmisítik meg a korábbi bevésődéseket. Bár a tudattalan maga nem ismeri az időt, éppen az örök jelenidejűség illúzióját törli meg tevékenységével, amely a szimptomákban, álmokban, elvétésekben, felejtésekben megnyilvánul.

A könyv témája és megjelenése maga is tekinthető szimptomatikus jelenségnek, mely Freud és Marx „kísérteteinek” újbóli visszatérését és a lacani szintézis időszerűségét jelöli a kultúra- és társadalomtudományok területén. Mintha a szöveg arra *utalna*, hogy a történelem „ismétlési kényszereitől” csak a szellemi örökségünkkel történő valódi szembenézés és számvetés révén szabadulhatunk.

IRODALOM

- EVANS, DYLAN (2006). *An Introductory Dictionary to Lacanian Psychoanalysis*. London: Routledge.
- LUST IVÁN (2009). A tudattalan gyarmatosítása. Pszichoanalitikus gondolatok a késői kapitalizmus kulturális logikájáról. In: Barcy M. (szerk.): *Vágy és hatalom. Válogatott Írások*. Budapest: Oriold és Társai, 153-168.
- TAKÁCS BÁLINT (2016). Elméleti és történeti adalékok az ideológia lélektani kutatásához. *Imágó Budapest* 5(1): 58-71.